

DÁNÉL MÓNIKA

Kultúraköziség mint az irodalomtörténet provokációja

Decentralizáció, dehierarchizáció, reszocializáció

1 Navarro, Desiderio: *Európa-központúság – anti-Európa-központúság a latin-amerikai és az európai irodalomelméletben.* (Futó Andrea ford.) Helikon, 1999/3., 386–397.

2 Vö. például Keszthelyi Tibor: *A négritude és a nyugat-afrikai irodalom.* Helikon, 1970/1., 11–21.; Gergely Ágnes: *Az angol és a francia gyarmatosítás közötti különbség pszichológiai következményei az afrikai költészetben.* Helikon, 1986/3–4., 394–405.; Vajda György Mihály: *A kölcsönvett nyelv problémája az új irodalmak kialakulásá-*

Nem kevés *elvakultság* szükséges ahhoz, hogy bele merjünk vágni egy szöveg írásába. És ez akkor sem könnyebb, amikor éppen erre reflektálunk. Határozott *döntést* igényel, hogy éppen mire fogunk *fókuszálni* egyfelől, és ezzel mi mindent zárunk ki, illetve másfelől – és ez már nem tőlünk függ – az, amire fókuszálni szeretnénk, hogyan határozza meg gondolatmenetünket. Vagyis ahhoz, hogy valamit el tudjunk mondani, szemellenzőket kell feltennünk, helyesebben: reflektáltan vagy reflektálatlanul viseljük őket.

Fókuszálás és elvakultság szükséges tehát, ugyanakkor *elhivatottság* is, ami itt majdnem szinonimája az előbbinek. Vakok vagyunk másra, mert annyira elhivatottjai vagyunk valaminek. *Elfogultan.* Ez a valami *hív* és *fog* a magyar nyelv gondolkodása szerint. Most éppen *elvinne* valahová, ha nem akarnék szisztematikusan elvakult lenni. Döntök a nyelv ellenében, érvényesíteni szeretném a tervem, mintha lenne *hatalmam* fölötte. Mert éppen erről a működésről szeretnék beszélni az irodalomtörténet-írás kapcsán.

Két szempontból fogom vizsgálni, először az eurocentrikus irodalomtörténet-írás hatását nem európai irodalmak önértelmezésére, hogy tudniillik, hogyan exportálódott az európai nézőpont más területekre, és hogyan kolonizálta az irodalomértést. Másrészt pedig a magyar irodalomtörténet-írás – ami természetesen európai nézőpontú – olyan jelenségeire utalok, amelyek provokálják az egy szálla felfűzhető irodalomtörténet koncepcióját. Vagyis egyfelől a kulturális különbségek révén az idegen, ebben az esetben nem európai kultúrák nézőpontjából vizsgálom az irodalomtörténet-írást, másfelől a magyar kultúrán belül a saját kultúra idegen alakzatait próbálom érzékelteni.

Desiderio Navarro *Európa-központúság – anti-Európa-központúság a latin-amerikai és az európai irodalomelméletben* című cikkében bevett, európai irodalmi és irodalomelméleti kategóriák térben és időben történő kiterjesztésének a kritikáját adja, mechanikus átültetésként látta olyan (ázsiai, afrikai) kultúrákra, amelyeknek nincs

közük ezekhez a kategóriákhoz. Ugyanakkor eme kiterjesztés művelésével a központ és a periféria dualitása teremődik meg. Ahogyan írja: „...az »Európa-központúság« említésekor olyan irodalmi és esztétikai fogalomra utalunk majd, amely a »központ« szó általánosításait egyszer az európai és észak-amerikai, másszor pedig kizárólagosan a nyugat-európai irodalmakra és művészetekre vonatkoztatja, ezzel egyidejűleg viszont a világ fennmaradó irodalmait és művészeit a perifériára szorítja.”¹

Azt a sokáig nem nyilvánvaló összekapcsolódást emeli ki ily módon a szerző, hogy esztétikai kategóriáink, melyeket univerzálisaként értünk, mily mértékben hozzárendeltek bizonyos *térhez*, illetve *kultúrához*. Többek között éppen ezért az afrikai irodalom, mely a francia és az angol gyarmatosítás előtt orális irodalomként létezett, európai nézőpontból nem kapja meg az irodalom címkét mindaddig, míg írott irodalommá nem változik, először francia és angol nyelvűvé, a *negritude* mozgalom hatására.²

És többek között emez eurocentrikus nézőpont „exportja” révén írhatott a nyugathoz képesti lemaradásról a saját arab irodalom vonatkozásában Dzsabrá Ibráhim Dzsabrá *A modern arab irodalom és a nyugat* című cikkében. A szerző az arab irodalom újjászületését összekapcsolja az európai irodalom pozitív hatásával. Azonban érdekes megfigyelni, hogy mely műveket említi az európai kánonból – főként olyanokat sorol föl, amelyek saját kortárs kultúrájukban idegennek hatottak. Írásában ez áll: „1955-ig semmi sem hasonlított kevésbé az arab költészetre, mint az *Átokföldje*: a vég nélküli egymás mellé helyezések, a hirtelen ugrások, a paródiák, az idézetek és szándékos pontatlan idézetek, a fenséges és a nevetsége keveréke, a különböző nyelvek használata, szabad vers, rímes vers, Szt. Ágoston és Buddha, Dante és Webster [...] mindez előzőleg teljesen ismeretlen volt az arab költészetben.”³ Itt tehát mintegy felszabadító erőként interpretálódik az európai irodalom.

Hasonló hozzáállást figyelhetünk meg Ogava Tadashi japán szerző *Eurocentrizmus, eurocentrikusság és európátlanodás* című tanulmányában, aki Husserl *emberijének* európaizálását, filozófiájának eurocentrikusságát vizsgálja felül.⁴ És messzire vezető kérdései így hangzanak: „...ezért teleológiai [melynek eredete a görög emberrel kezdődik Husserl szerint] szemlélve, beletartozhat-e az ázsiai eredet az európai szellemtörténet körébe? Megengedi-e az európai végső megalapozás az ázsiai szellem ilyen betagolódását az európai szellem történetébe?”⁵ Miközben reflektál arra, hogy mily mértékben határozza meg a japán filozófiai gondolkodást az európai, aközben egy párhuzamos keleti gondolkodásmódot vázol fel. Lao Ce és Hérakleitosz útról való elgondolásait éppen az ellentétek összekapcsolása mentén valósítja meg, mely ellentétek ezáltal megszűnve „maradnak meg”.⁶

Eme kulturálisan heterogén kontextusok felvázolását Mario J. Valdes *Latin-amerikai kihívás az összehasonlító irodalomtudomány-*

ban. Helikon, 1986/3–4., 405–409.

3 Dzsabrá Ibráhim Dzsabrá: *A modern arab irodalom és a nyugat*. Helikon, 1979/1–2., 287.

4 Vö.: „Husserl alapvető meggyőződését a következőképpen fogalmazhatjuk meg: az európai szellem alapjait eredetileg az ókori Görögországban és Dél-Itáliában rakták le. Ez a szellem első ízben a görög emberrel jelent meg. Az európai kultúrának ez az eredetileg ókori görögországi megalapozású, miként Husserl mondta, »ősi megalapozású« kezdete a saját megújulása és beteljesítése felé tör, amit Husserl pótlólagos megalapozásnak és végső megalapozásnak nevez. Ezzel a végső megalapozással válik a filozófiai és értelmes létezés az emberi történelem végső céljává. Szemére vethető Husserlnek, hogy a történelem e teleológiai tételével az európai kultúrát az *emberinek* az ekvivalensévé teszi, ami eurocentrizmusnak nevezhető.” Tadashi, Ogava: *Eurocentrizmus, eurocentrikusság és európátlanodás*. Athenaeum, 1994/3., 197.

5 Uo., 203.

6 Vö.: „Csak példaként utalnék a 67. töredékre a Diels-gyűjteményben, ahol ez áll: »Az isten nappal–éjszaka, tél–nyár, háború–béke, jóllakottság–éhség.« Ebből Hérakleitosznak az az alapgondolata csendül ki, hogy az ellentétes mozzanatok egymást kiegészítő módon összetartoznak a két oldalt magába foglaló egészben. Az egymással szembenálló mozzanatok ellentétességét vagy ellentétes mozgását nevezi Hérakleitosz harcnak vagy viszálynak, vagy önelkülönülésnek, és az ellentétek komplementer kibékülését harmóniaként vagy homológiként összegzi. A harc és a harmónia egységét pregnánsan fejezi ki a 60. töredék: az odaút és a visszaút egy és ugyanaz. Ez a mondat Lao Ce-től is származhatna, hiszen nála a tao a hasonló értelemben vett út. [...] Így segít az út minden dolognak abban, hogy önmagává váljék. [...] Lao Ce olyan szavakkal írja le a kiegyenlítődést, mint: egymássalválás, összehangolódás, egymástkísértés. Az út átmenet a bináris oppozíciótól a komplementaritás harmóniájához. Ezt az utat írja le a hérakleitoszi *logosz*

nak; egy új összehasonlító elmélet felé című cikkrészletével zárom: „Az ez idő szerint használatos korszakfogalmak Európa intellektuális és kultúrtörténetének felelnek meg. Európán kívül csak olyan helyekre exportálhatók, ahol teljes mértékű gyarmati kulturális függőség alakult ki, és itt is csak a gyarmatosítók kultúrájába, az őshonosba semmiképp. Sok példa akad erre világszerte, főleg Indiában és Dél-Amerikában. Így, míg Sor Juana költészete beilleszthető a barokk fogalomkörébe, a mexikói nahua nyelvű költészet már nem.”⁷ Vagyis a nahua nyelvű költészet nézőpontjából az európai korszakfogalmak irrelevánsnak bizonyulnak. Akkor, hogyha képesek vagyunk abból a nézőpontból is látni.

Azért tartom fontosnak, még ha csak utalásszerűen is, megidézni eme sokféleséget, mert egyrészt ijesztően elbizonytalanítón hathat, ugyanakkor felszabadítóan is. És ez a kétféle hatás természetesen nem válik szét egymástól.

Az európai irodalomtörténet-írás fő hagyományait Hans Robert Jauss *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja* című meghatározó tanulmányában egy recepcióesztétikára alapozott irodalomtörténet felől tekinti át. Az olvasó, a befogadás felértékelődése a hatástörténetként – ezáltal akronologikusan, intertextuálisan – is értett irodalomtörténetben ma már nem szorul magyarázatra. A tanulmány befejezését idézem, mely a Flaubert-per, illetve a korabeli *Bovaryné*-olvasói reakciók tanulságait viszi tovább, ahol is a közérkölc egy eldöntöttnek vélt felfogása vált nyitott kérdéssé: „Mindezekből következik, hogy ott keresendő a társadalmi létben az irodalom által játszott sajátos szerep, ahol utóbbi nem elégszik meg a csupán *ábrázoló* funkcióval. Ha megkeressük azokat az irodalomtörténeti mozzanatok, amelyekben az irodalmi művek uralkodó erkölcsi tabukat döntöttek meg vagy a gyakorlati lét erkölcsi kazuisztikájára kínáltak olvasóiknak új megoldást, s ezeket az összes olvasó ítélete révén a társadalom is elfogadta, akkor ezzel egy máig alig feltárt kutatási terület kínálkozik az irodalomtörténész számára. Az irodalom és a történelem közötti – azaz az esztétikai és történelmi megismerés közötti – szakadék akkor lesz áthidalható, ha az irodalomtörténet nem elégszik meg az egyetemes történelem elismertélésével a művekkel kapcsolatban, hanem felfedezi azt a tulajdonképpen *társadalomképző* funkciót az »irodalmi evolúció« menetében, amely a többi művészettel és társadalmi hatalommal versengve az azért küzdő irodalom sajátja, hogy kiszabadítsa az embert természeti, vallási és társadalmi kötöttségeiből.”⁸

Az irodalom ily módon értett társadalomképző funkcióját emelném ki mai olvasatomban, azt a funkcióját, mely kötöttségeinkre és ennek megnyilvánulási alakzataira irányítja a figyelmet, és reflektáltat rá. Választott irodalmi szövegem Láng Zsolt *Az oltalom kolostora* című elbeszélése⁹ egy kultúrán belüli nézőpontok, (ellentétes) regiszterek ekphraszitikus egymás mellé rendelő leírása révén olyan szövegteret hoz létre, amely előhívja az olvasóban a fent említett iroda-

lom társadalomképző funkcióját. Az archaikus vallási (rétegzett) nézőpontok és a modern média egyidejűtlen egyidejűsége, keveredése olyan mágikus reális szövegteret eredményez, amely egy régióhoz köthető kultúra ellentmondásosságát mutatja fel. A szövegben az idegen, az érthetetlen nyelv kiváltotta reakciók, viszonyulások a kulturális vakság, vallási és társadalmi elvakultság lenyomatai lesznek. A mágikus realizmus és a kulturális térhez kötött geokulturális olvasásmódokat kihívó szöveg ezáltal irodalomtörténeti szempontból decentralizáló olvasásmódot igényel, posztmodern nyelvközpontú műalkotásként egy földrajzi régió kulturális ellentmondásosságával provokálja, reflektáltatja a mindenkori olvasót.¹⁰

Mágikus realizmus – kulturális kontextusban értelmezve – a különböző kultúrák egyidejű jelenlétéből, egymásmellettségéből is fakadhat, hiszen ami az egyik kultúrából nézve hihetetlen, az a másikban természetes lehet. Illetve a saját kultúrában belül a különböző nézőpontok egyidejűségéből is fakadhat. És következzen a rövid példa arra, hogyan van jelen a mágikus realizmus egy sajátos geokulturális térhez kapcsolódóan, és hogyan tud az irodalmi szöveg Jauss értelmében társadalomképző funkcióval bírni.

Láng Zsolt *Az oltalom kolostora* című elbeszélésében egy fiatal lány egy román kolostori környezetben meghal. Csupán azt mondhatjuk, hogy nem *természetes* módon. Amennyiben nem természetes, hogy valakit kikötöznek, betömik a száját, meg különféle praktikákat végeznek rajta, ám meggyőződésből, hitvallásból, elvakult ördögűzésből. A lány csupán el szeretett volna menni a kolostorból, pulóverben és farmerben, vagyis nadrágban. „Férfi vagy te? Minek neked a nadrág?, veti oda Teodora nővér, aki kilépve statisztaszerepéből, vetkőztetni kezdi” – olvashatjuk az elbeszélésben.¹¹ A lány múltjáról csupán azt tudjuk meg, hogy volt külföldön, Németországban, és vissza szeretne menni, illetve hogy valami érthetetlen nyelven, az apácák számára érthetetlen nyelven „hadováz”. Nem sokáig várat magára a társítás a kolostor világában: ergo az ördög beszél belőle. Hogy mily módon igyekeznek kiűzni belőle az ördögöt, ízelítőül álljon itt idézet a szövegből:

„Irina nem akar felállni. Feszítik a testét, a lábait egyengetik, nem hagyja. Előbb a karjait egyenesítik ki, rátérdelnek, kikötözik. Mint a disznót, amikor vágják, azzal a vastag madzaggal. Ő is úgy visít. Aztán hirtelen elernyed, olyan üres a teste, mint egy félretaposott cipő, amelyből kihúzták a lábat. Elnémul. Őrjítő tud lenni a csend. Teodora nővér befogja a fülét. Agota és Marta addig-addig keresik, míg Irina testén rátalálnak arra a pontra, ahol belement a gonosz, ahol fáj neki, és akkorát sikít, hogy beleremegnek a deszkafalak.

13.

A sikítás bejárja a falut, pedig a falu nagyon messze fekszik a kolostortól. Elhallgatnak az állatok. Bolyong a sikítás a lankás dombok között. A kolostor fölött furcsa alakú felhő, a falusiak azt nézik, és

is.” Uo., 206–207. A továbbiakban a szöveg összekapcsolja a Hérakleitosz által megalapozott európai „viszony-gondolkodást” a „kelet-ázsiai út-gondolkodással”, és mindkettőben „az ellentétek megszűnve-megmaradó” sajátosságát hangsúlyozza. Vö. uo., 207.

7 Vö.: Valdes, Mario J.: *Latin-amerikai kihívás az összehasonlító irodalomtudományok; egy új összehasonlító elmélet felé.* Helikon, 1983/1., 36–37. (A nahua az aztékok egyik nyelvjárása.)

8 Jauss, Hans Robert: *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja.* In: uő: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika.* Osiris, Budapest 1997, 84.

9 Láng Zsolt: *Az oltalom kolostora.* Élet és Irodalom, 2005. szeptember 9. <http://www.es.hu/in dex.php?view=doc; 11437>

10 A nyelvközpontú irodalomtörténeten belül egy kulturális szemlélet érvényesülését látom indokoltnak. Mind a mágikus realizmus, mind a geokulturális olvasási elv a kulturális szemléleten is alapszik. Természetesen

mindvégig a nyelv médiumában teremtődő műalkotásokról van szó, azonban egyre feltűnőbbek azon szövegek, amelyek térhez kötöttségüket kulturális regiszterek révén hordozzák. Ezek a nyelv médiumában megmutatózó kulturális terek ugyanakkor felcserélhetetlenek, közeggé változnak. Ugyanakkor nyelvi szempontból egymástól távol álló műalkotások együttes vizsgálata nyílik meg eme nézőpontok által. A mágikus realizmus és a geokulturális olvasásmód révén együtt olvasható például a magyar irodalomban a *Sátántangó*, a *Sinistra-körzet* és a *Hahn-Hahn grófnő pillantása*, mely utóbbiban a geográfia (a Duna) mint kulturális felület jelenik meg.

11 Láng Zsolt: *Az oltalom kolostora*, i. m.

12 Uo.

13 Uo.

többször keresztet vetnek. [...] Kössétek be már a szemét, remeg Agota nővér. Ankuca rádob egy rongyot az arcra, majd megerősíti a csuklón, a bokán a kötéseket. Aztán körbetekerik az egész testet, most már elfogyott a madzag, csak láncuk van, azzal, legalább tízszer. A rozsdás láncból rozsdás lesz tenyerük, kötényükbe törülgetik.”¹²

A kamera-szem technikáját működtető elbeszélés mindvégig nem foglal állást, kívül marad, rögzít, felmutatja a nézőpontokat, kirajzolja, benéz az ablakréseken, egymás mellé helyezi a kolostor vallási szerkezetét a média hírközlő éhségével, illetve a nagybetűs Író értelmiségi maszatosásával, és az olvasó legfeljebb a következő részletbeli berohanó nővel tud közösséget vállalni emez egymásmellettségből fakadó tehetetlenségében. Igazi színház, helyesebben tv-show kerekedik:

„Az árvaházasszony a tévéstábnak beszél. Hiába kutakodnak, soha nem fogják megtudni, mi történt a valóságban. Mert a valóság az, ami kimarad minden történetből.

A tévéstáb a vágószobába zsúfolódik. Bólogatva hallgatják Mariát. Új képsor elején az Író hatalmas arca jelenik meg a monitoron. A riporternő azt kérdezi tőle, hogy szerinte mennyi pénz folyik be a kolostorokba a házaknál végzett ördögűzésből. Az Író válaszában másfelé tereli a szót, az ősi liturgia gyökereiről beszél. Nem szabad semmin változtatni. A mi egyházunk lényege a változatlanság. Vissza kell térnünk az ónapítványunkhoz is. A változtatás megzavarja az embereket. Mindent úgy kell továbbadnunk, ahogy Isten kezének érintését adjuk tovább felszenteléskor.

Létezik-e ördögűzés?, kérdezi a riporternő. Szabályok rögzítenek mindent, feleli az Író. Nem szabad félreértenünk a dolgokat. A pópák tevékenysége szakramentális, szimbólumokkal teljes, ne rántsuk a sárba. A titokhoz, ha nincs sem elég hitünk, sem elég erőnk megérteni, ne nyúljunk hozzá.

Váratlanul belép a képbe egy nő, és csapkodni kezdi az Író fejét a ridiküljével.

Az író felpattan, és elrohan, nyomában a nő is. Kifehéredik a kép.”¹³

A halál bekövetkezése után egymás mellett feszül a gyilkosság bűne és az ördögűzés erénye, és az elbeszélésen belül mindkettő releváns marad. Nincs ítélet. Nincs külső nézőpont, mely eldöntené, hogy melyik kulturális szerkezet igazabb. Az olvasó számára is kifehéredik a lap. És nézi feszültséggel tele egy kultúra saját idegenségeit, elvakultságok egymásmellettségét. A szöveg szembesít kötöttségeinkkel, ahogyan Jauss az irodalom társadalmi funkcióját meghatározta. És ábrázol is, de egymásnak ellentmondó kulturálisan rétegzett világokat. Míg Flaubert *Bovaryné* című 1857-es regényének világában nincs olyan figura, aki erkölcsileg a főszereplő „morálja” fölött állna, és ezért nem ítélik el, s ezáltal maga a közerkölcs válik kérdésessé a regényben, ahogyan erről Jauss ír, addig Irina esetében

éppen fordítva éri el a mű ugyanazt a hatást. A nagyon is erős vallási világrénd megmutatása kéri ennek felnyitását. Ha *Bovaryné* szabadsága provokálta a korabeli olvasót, ma Irina halála. És ez jelzi a társadalmi közerkölcs elmozdulását is. Érdeemes elgondolkozni ezen a közel százötven éven, ami a két mű között húzódik, ami mintha mégsem telt volna el, és mintha a korabeli felháborodott olvasók igényei szerint cselekednének az oltalom kolostorában. És ez az *elvakult* meggyőződés, mely hajtja őket, felháborodásra készíti az olvasót, épp az ellenkezője miatt, mint a *Bovaryné* olvasóit. Ha mondhatom így, a női olvasót még inkább.

Csendélet I., 2008, vatta, 660 x 55 x 50 cm

